

کسب و کار های مقاومتی مبتنی بر آموزه های اسلامی

سید محمود هاشمی^۱

چکیده

تجارت و کسب و کار سابقه دیرینه‌ای در تمدن بشری دارد. انسان‌ها از دیرباز برای رفع نیازهای خود به تجارت رو آورده‌اند. سخت کوشی و مقاومت در برابر سختیها از آموزه های اساسی اسلام است و اهتمام به کار و تلاش از دیدگاه اسلام نوعی عبادت است. در نتیجه آموزه‌های دینی و فقهی در اسلام توجه خاصی به این امر دارند. یک کسب و کار برای پایداری خود بایستی بتواند از مزیت های موجود استفاده و همزمان فرصت‌های جدید را کشف کند. کسب و کار مقاومتی به کسب و کارهایی گفته می شود که در شرایط بحران مقاوم، پویا و امکان رشد، شکوفایی و پیشرفت داشته باشند. پژوهش حاضر از نوع کاربردی بوده و با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است. براین اساس کلیه مستندات و مدارک معتبر مرتبط با کسب و کار و آموزه های اسلامی و سایر منابع موثق روایی که برای تبیین کسب و کار مقاومتی محوریت داشته، مورد بهره برداری قرار گرفته است. در ابتدا به تشریح کسب و کار مقاومتی و راهکارهای تحقق آن و نقش آموزه های دینی در مقاومت کسب و کارها در بحران های طبیعی و مصنوعی و پرداخته شده است.

واژگان کلیدی

اعتقادات، تعالیم اسلامی، کسب و کار مقاومتی، تجارت.

۱. استادیار گروه مدیریت بازرگانی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

طرح مسأله

عقل یکی از مسائل بسیار مهم و اساسی اندیشه‌ی انسانی است که تبیین و تحلیل آن می‌تواند نقش به‌سزایی در عرصه‌ی فلسفه و کلام ایفا کند. اهمیت عقل در این است که نه تنها خود از منابع دین به شمار می‌رود بلکه برای فهم منابع دیگر نیز مانند کتاب و سنت بیش از هر چیز به عقل نیازمندیم.

نکته‌ای که هرگز نباید آن را از نظر دور داشت قلمرو عقل است به این معنا که عقل اگرچه در کار شناخت معارف و حقایق هستی - چه در ظاهر و چه در غیر ظاهر - در مرحله‌ای و تا حد زیادی توانایی و بسندگی دارد، اما در مرحله‌ای نیز ناتوان است، توانایی حصول شناخت معارف در تمام امور را ندارد و از درک آنها به خودی خود ناتوان است؛ اما وقتی که عقل به آن حقیقت‌ها توجه داده شود و آن موضوعات به صورت صحیح و درست به عقل ارائه گردد، آن گاه عقل بر ادراک و تصدیق آنها توانایی پیدا می‌کند. متخصصان مرتبط با حوزه کسب و کار تعاریف منحصر به فردی در رابطه با این موضوع دارند. بعضاً کسب و کار را خرید و فروش و تجارت معنی کرده است. و برخی کسب و کار را فعالیت پول در آوردن و تجارتي که از آن پول حاصل شود، معنا کرده است. کسب و کار عبارت است از تمامی فعالیت‌هایی که با هدف کسب درآمد، تامین مخارج جاری زندگی و تامین پتانسیل‌های سرمایه‌گذاری انجام پذیرد گفته می‌شود کسب و کار و همچون سایر شئون زندگی و عبادات دینی، دارای اصول، بنیادها و ضوابط خاص خود است و رعایت اصولی مانند ذکر نام و یاد خداوند در انجام کار، امانت‌داری، محکم کاری، وجدان کاری، آگاهی و تخصص به عنوان جان‌مایه سلامت کسب و کار و توفیق در آن ضروری است. کسب و کار مقاومتی یک مفهوم تازه‌ای است که تاکنون توسط هیچ نظریه پرداز مطرح نشده در این مقاله در نظر است ابتدا به تشریح کسب و کار مقاومتی و راهکارهای تحقق آن و نقش آموزه‌های اسلامی در مقاومت کسب و کارها در بحران‌های طبیعی و مصنوعی و روش‌های مقابله، مقاومت و پویایی کسب و کارها پرداخته شود.

کسب و کار و تجارت به دلیل اینکه رابطه تنگاتنگ با مردم دارد. از اهمیت زیادی در

جوامع برخوردار می باشد. اسلام برای کارهای تولیدی به ویژه کشاورزی، دامداری و کارهای تجاری اهمیت قائل است. یکی از عمده ترین رهیافت های عرضه شده در متون اسلامی، تلاش برای ایجاد هویت دینی در صاحبان کسب و کار است در نتیجه آموزه های دینی و فقهی در اسلام توجه خاصی به این امر دارند. یک کسب و کار برای پایداری خود بایستی بتواند از مزیت های موجود استفاده و همزمان فرصت های جدید را کشف کند. کسب و کارهایی که در بحران کرونا از مقاومت خوبی بوده اند، دارای ریسک کم بوده فلذا پایداری برای این گروه از کسب و کارها از اهمیت زیادی برخوردار است. ایجاد اصلاحات تدریجی و بهبود مستمر فعالیت ها و فرآیندها برای افزایش موفقیت و ماندگاری بیشتر این نوع کسب و کارها اهمیت دارد.

با توجه به شیوع کرونا در سطح بین المللی، تاثیرات آن نه تنها در ایران بلکه در سراسر دنیا نیز بسیار مشهود بوده است. زندگی، کار و آینده بسیاری از مردم کشورهای پیشرفته نیز به طور مستقیم تحت تاثیر قرار گرفته و عده زیادی شغل خود را از دست داده اند، بسیاری از کسب و کارها بعد از اتمام بحران، قادر به ادامه نخواهند بود و بازارهای اقتصادی به شدت دچار ریزش و تحول ساختاری شده اند. برقراری رابطه همکاری با رقبا یکی از رویکردهای جذاب است که می تواند زمینه ساز پایداری کسب و کارها در دوره بحران شود. بنگاه هایی که وارد رابطه هم رقابتی می شوند از طریق همکاری متقابل به ایجاد ارزش جدید مشغول بوده و از طریق رقابت با یکدیگر سهم بیشتری از ارزش ایجاد شده بدست می آورند. بکارگیری استراتژی هم رقابتی نوعی ایجاد مشارکت و پایداری کسب و کار است که در آن بیش از دو شرکت رقیب با هدف بدست آوردن مزایای بالاتر از طریق به اشتراک گذاری و بکارگیری جمعی منابع و قابلیت های خود فعالیت می کنند. بهره مندی از این راهکار امکان دسترسی به سطوح بالاتری از منابع به ویژه تحقیق و توسعه مشترک، تامین و خرید مشترک، دانش تخصصی و فناوری پیشرفته تر، بازاریابی و برندینگ مشترک و توسعه محصولات جدید را فراهم می سازد.

کسب و کار مقاومتی یک مفهوم تازه ای است که تاکنون توسط هیچ نظریه پردازی مطرح نشده اما اقتصاد مقاومتی در سال ۱۳۸۹ برای اولین بار توسط امام خامنه ای مطرح و

در ادامه توسط برخی از کارشناسان حوزه اقتصاد نیز مورد مذاقه قرار گرفته است. در این مقاله در نظر است ابتدا به تشریح کسب و کار مقاومتی و راهکارهای تحقق آن و نقش آموزه‌های دینی در مقاومت کسب و کارها در بحران‌های طبیعی و مصنوعی و روش‌های مقابله، مقاومت و پویایی کسب و کارها پرداخته شود.

روش تحقیق

با مطالعات انجام شده در ادبیات کسب و کار مبتنی بر آموزه‌های اسلامی، این پژوهش سعی دارد مفاهیم اولیه کسب و کار مقاومتی را مرور نماید. سپس با استفاده از ادله، آیات و روایات به تبیین دیدگاه اسلام در اهمیت کسب و کار مقاومتی بپردازد، کار جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای است. پژوهش حاضر از نوع کاربردی بوده و با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است. براین اساس کلیه مستندات و مدارک معتبر مرتبط با کسب و کار و آموزه‌های اسلام و سایر منابع موثق روایی که برای تبیین کسب و کار مقاومتی محوریت داشته، مورد بهره‌برداری قرار گرفته است. با توجه به اینکه یافته‌های این پژوهش در واقع بنیان‌های نظری هستند، در ساختار مقاله تحت عنوان کسب و کارهای مقاومتی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی مطرح شده‌اند.

کسب و کار

کسب و کار از مسائلی است که برای پیمودن راه‌های ترقی مادی و معنوی، نقشی بنیادین دارد و برای ادامه زندگی و بقای جامعه ضرورتی اجتناب‌پذیر است. از دیدگاه اسلام کار کردن فقط برای کسب درآمد و افزودن ثروت نیست و در این میان معیارهای مهم اخلاقی نیز دخالت دارند. عناصر اخلاقی کار و تولید در آموزه‌های دینی بسیار گسترده است. تحقق عینی این عناصر، از یک سو زمینه‌ساز گسترش و بهینه‌سازی فعالیت‌های تولیدی و در نتیجه رشد اقتصادی است و از سوی دیگر، ضمن جهت‌دهی به فعالیت‌ها و سرمایه‌گذاری‌ها، سالم‌سازی آن‌ها را موجب می‌شود. این روزها خیلی از مردم علاقه دارند تا به جای استخدام در یک موسسه یا شرکت، کسب و کاری برای خود ایجاد نمایند. که به برخی از کسب و کارهای بزرگ و کوچک اشاره می‌کنیم

کسب و کار خانگی (از نوع کوچک): به هر فعالیتی که در محوطه منزل مسکونی

افراد انجام پذیرد و برای راه اندازی آن از ابتدایی ترین و یا دم دستی ترین وسایل و تجهیزات استفاده شود کسب و کار خانگی می گوئیم و امروزه کسب و کارهای خانگی از بخش های حیاتی و ضروری فعالیت های اقتصادی کشورمان ایران محسوب میشوند.

کسب و کار اینترنتی (آنلاین): کسب و کار اینترنتی به فروش محصولات یا خدمات به وسیله اینترنت و در فضای آنلاین و یا رسانه های اجتماعی گفته می شود. این نوع کسب و کار به سرعت در اقتصاد امروز ایران رشد و پیشرفت کرده است. خرید و فروش اینترنتی به کوچکترین کسب و کارها نیز این امکان و فرصت را می دهد که به مخاطبان خود در سطح جهانی با حداقل هزینه دسترسی پیدا کنند.

کسب و کار خانوادگی: کسب و کاری است که صاحبان آن با هم خویشاوند و فامیل هستند. به عبارت دیگر به کسب و کارهایی گفته می شود که افراد یک خانواده و خویشاوندان اقدام به تشکیل کسب و کاری می نمایند. کسب و کاری که متعلق به افراد یک خانواده می باشد و توسط افراد فامیل و غیرفامیل اداره می شود.

کسب و کار مقاومتی

رشد و مقاومت کسب و کارها در دوران بحران یکی از پیچیده ترین اقداماتی است که افراد باید انجام دهند. امروزه در دنیای پیچیده ای زندگی می کنیم؛ دنیایی که هر لحظه در حال تغییر بوده و روش هایی جدیدی را برای داشتن یک زندگی ساده تر، پیش روی ما می گذارد. در بحران و تهدیدات بسیاری از کسب و کارها با سرعت بالا ممکن هست از رونق بیفتند و یا حتی به سمت نابودی کشانده شوند.

یکی از عمده ترین رهیافت های عرضه شده در متون اسلامی، تلاش برای ایجاد هویت دینی در صاحبان کسب و کار است. نشانه هایی از رویکرد اسلام در ایجاد هویت اخلاقی در تجار و صاحبان حرفه ها را می توان در تعبیر از کاسب در مقام دوست خدا (الکاسب حبیب الله) یافت. راقم سطور کسب و کار مقاومتی را از سنخ اقتصاد مقاومتی و مدیریت دانسته اند و آن را مجموعه ای از تدابیر مدیریتی که آسیب کسب و کار را در برابر ریسک ها کاهش می دهد، و یا روشی برای مقابله با تحریم ها و بحران ها دانسته است.

سخت کوشی و مقاومت در برابر سختیها از آموزه های اساسی اسلام است و اهتمام

به کار و تلاش از دیدگاه اسلام نوعی عبادت است. اسلام برای کارهای تولیدی به ویژه کشاورزی، دامداری و کارهای تجاری اهمیت قائل است. یکی از عمده‌ترین رهیافت‌های عرضه شده در متون اسلامی، تلاش برای ایجاد هویت دینی در صاحبان کسب و کار است در نتیجه آموزه‌های دینی و فقهی در اسلام توجه خاصی به این امر دارند. یک کسب و کار برای پایداری خود بایستی بتواند از مزیت‌های موجود استفاده و همزمان فرصت‌های جدید را کشف کند. کسب و کار مقاومتی به کسب و کارهایی گفته می‌شود که در شرایط بحران‌هایی مثل کرونا، رکود و تورم، تحریم، جنگ و حتی در شرایط رقابت خصمانه داخلی و خارجی فعال و پویا بوده و امکان رشد، شکوفایی و پیشرفت داشته باشند. (سعیدی کیا، ۱۳۸۴)

استراتژی‌های مقاومتی در کسب و کار

عاقبت اندیشی و برنامه ریزی مناسب، رکن اساسی پیشرفت و کمال یابی است. در اتخاذ خط مشی‌های کسب و کار لازم است از بلندپروازی اجتناب شود، زیرا اتخاذ استراتژی بلندپروازانه، وقتی که با توانایی‌های فرد و امکانات موجود در جامعه توازن و هماهنگی نداشته باشد، نتیجه‌ای جز شکست و به هدر دادن منابع جامعه دربرنخواهد داشت. از این رو، در اتخاذ شیوه در برنامه‌های پیشرفت و مقاوم نمودن کسب و کار لازم است با توجه به امکانات موجود، شیوه و استراتژی‌طوری طراحی شود که در دراز مدت کسب و کار به پیشرفت برسد و اتخاذ روش سنجیده و حساب شده، با توجه به امکانات، به مراتب نتیجه‌ای بهتر از انتخاب روش‌های شتابان و عجولانه دارد. صاحبان کسب و کارها در مواجهه با بحران‌ها باید از برخی از رویکردهایی که می‌تواند کسب و کار را در مواجهه با تهدیدات و بحران‌های مختلف مقاوم کند منجمله مقاوم سازی کسب و کار، رقابت‌همکارانه در کسب و کار، نوسازی کسب و کار، نوآوری مدل کسب و کار و توسعه کسب و کار با توجه به تغییرات شرایط محیطی و نوع بحران یا تهدید استفاده نمایند.

۱- مقاوم سازی کسب و کار

مقاوم سازی کسب و کارها برای شرایط بحران بسیار حائز اهمیت است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که عمده‌ترین عوامل مؤثر بر افزایش تاب‌آوری و مقاوم سازی در سطح کسب و کارها شامل تحول‌پذیری، احتیاط و نگاه به کل زنجیره ارزش و اکوسیستم و تنوع در طراحی راه‌حل‌ها و تأکید بر نوآوری، مدیریت نوسانات زنجیره تأمین، حفظ و افزایش ظرفیت تولید، حفظ و تقویت نیروی انسانی، مدیریت هزینه‌ها و بدهی‌ها و جریان نقدینگی و حفظ و افزایش فروش و ظرفیت‌های مربوط به آن، هستند. (گزارش فرصت‌ها و تهدیدهای کرونا، ۱۳۹۹)

کسب و کارهایی که در شرایط بحران، رکود و تورم، تحریم، جنگ و .. از وضعیت خوبی به لحاظ تولید، فروش و .. برخوردار بوده اند دارای ریسک کم بوده و مقاوم سازی برای این نوع از کسب و کارها از اهمیت فوق العاده‌ای برخوردار می‌باشد. این کسب و کار برای پایداری و مقاومت خود در برابر بحران‌های مذکور بایستی بتواند از مزیت‌های موجود استفاده و همزمان فرصت‌های جدید را کشف کند. بنابراین با ایجاد یک زمینه‌ی دوسو توانی در سازمان از طریق مجموعه‌ای از فرآیندها، سیستم‌ها و ساختارهای دوگانه، سازمان‌ها از توانایی لازم برای مواجهه با تغییرات محیطی برخوردار می‌شوند (نژاد بلوچی و همکاران، ۱۳۹۵)

۲- رقابت همکارانه در کسب و کار

مفهوم رقابت همکارانه یا هم‌رقابتی که از مفاهیم موجود در حوزه مدیریت استراتژیک است به معنای همکاری در عین رقابت است. هم‌رقابتی یکی از رویکردهای جذاب است که می‌تواند زمینه‌ساز پایداری کسب و کارها در دوره بحران و تهدید شود. کسب و کارهایی که وارد رابطه هم‌رقابتی (همکاری و رقابت توأمان) می‌شوند از طریق همکاری متقابل به ایجاد ارزش جدید مشغول بوده و از طریق هم‌رقابتی با یکدیگر سهم بیشتری از ارزش ایجاد شده بدست می‌آورند. بکارگیری استراتژی هم‌رقابتی نوعی پایدارسازی کسب و کار است که در آن بیش از دو شرکت رقیب با هدف بدست آوردن مزایای بالاتر و بعضاً قوی و مقاوم شدن خود در برابر آسیب‌ها و بحران‌ها فعالیت می‌کنند.

کنند. بهره‌مندی از این راهکار امکان دسترسی به سطوح بالاتری از منابع به ویژه تحقیق و توسعه مشترک، تامین و خرید مشترک، دانش تخصصی و فناوری پیشرفته تر، بازاریابی و برندینگ مشترک و توسعه محصولات جدید را فراهم می‌سازد. (نظری و همکاران ۲، ۱۳۹۵).

شایستگی‌های یک کسب و کار که آن را قادر می‌سازد محصولات یا خدماتی منحصر به فرد ارائه و مزیت‌پایداری ایجاد کند و در مواجهه با بحران راه‌گشا باشند از عوامل کلیدی کسب و کار می‌باشند. معمولاً این نوع شایستگی‌ها که شامل مهارت‌ها، تجربیات و ... منابع انسانی کارآمدتر هستند با گذشت زمان و افزایش تجربه وجود آمده و می‌توانند در توسعه محصولات و خدمات جدید راهگشا باشند.

۳- نوسازی و بازسازی کسب و کار

این رویکرد برای کسب و کارهایی مفید است که در دوره بحران با ریسک متوسط مواجه بوده و فروش آنها کمتر شده است ولی نیاز به تغییر مدل کسب و کار ندارند. این نوع کسب و کارها برای باقی ماندن در میدان رقابت و حضور موفق در بازار، باید به بازسازی کسب و کار و رسیدن به مزیت رقابتی پایدار تلاش نمایند. در نوسازی کسب و کار موضوع اصلاح فرآیندهای مدیریتی اهمیت زیادی دارد و بر سبک مدیریت صاحبان کسب و کار تمرکز دارد. در واقع بروز شرایط ناخواسته بحران برای این نوع کسب و کارها بازسازی استراتژیک کسب و کار را ضروری ساخته است. (داوری و همکاران، ۱۳۹۹). لذا صاحبان کسب و کار هم باید به نوآوری، پیشگامی و ریسک‌پذیری و هم به تعهد مدیران ارشد و ساری و جاری ساختن مدیریت جهادی، اصلاح ساختار سازمان و منابع انسانی توجه ویژه داشته باشند.

بحران همیشه به معنای خطر نیست، مدیریت هوشیار می‌تواند از آن به عنوان فرصت استفاده کند. در کل باید گفت بازسازی تغییراتی مثبت و پایدار در کسب و کار ایجاد می‌کند. معمولاً افراد در مقابل تغییر مقاومت می‌کنند ولی رهبر بازسازی باید این باور را در آن‌ها به وجود آورد که تغییر در حال شکل‌گیری، یک مزیت خواهد بود. به نظر می‌رسد ساده باشد ولی این نکته را در نظر داشته باشید که حداقل دو سوم از کسب و کارهای

گرفتار مشکل، نمی توانند در زمانی مناسب، اقدامات مناسبی انجام دهند به شکلی که ممکن است آینده کسب و کار به طور کلی از بین برود.

۴- نوآوری مدل کسب و کار

نوآوری مدل کسب و کار اهمیت ویژه ای برای شرکتهای نوپا دارد بگونه ای که شانس بقایشان را افزایش می دهد. عوامل اصلی در افزایش اهمیت نوآوری در مدل کسب و کار عبارتند از فرآیندهای جهانی سازی، چرخه های کوتاه تولید، تغییرات شدید فناوری و افزایش نقش اطلاعات، منابع نامشهود و بعضا بحران ها می باشد.

شرکتها به منظور حفظ ارزش ایجاد شده در سطح قبلی و یا تلاش برای افزایش سطح ایجاد ارزش تصمیم به پیاده سازی نوآوری در مدل کسب و کار خود میگیرند بنابراین، مسئله اساسی در مدیریت معاصر، ایجاد و معماری مدل کسب و کاری است که منجر به ثبات در محیط آشفته را ممکن سازد، و به موفقیت در بازار کمک کند. لذا مدل کسب و کار جامع، پویا و نوآورانه در حال تبدیل شدن به عامل مهم خلق ارزش برای بنگاه های اقتصادی است. (جعفری، ۱۳۹۶، ۲)

این استراتژی برای کسب و کارهایی مفید است که در شرایط بحرانی فروش آنها کاهش نیافته ولی منطق درآمدزایی آنها آسیب دیده است و نیازمند بازاندیشی در مدل کسب و کار خود هستند.

۵- توسعه کسب و کار جدید

توسعه کسب و کار را می توان مجموعه ای از ایده ها، ابتکارات و فعالیتهایی دانست که برای بهتر شدن یک کسب و کار وجود دارد. این امر شامل افزایش درآمد، رشد از نظر گسترش، افزایش سودآوری با ایجاد مشارکت استراتژیک و تصمیم گیری درباره ی استراتژی های کسب و کار است.

توسعه کسب و کار مستلزم انجام وظایف و فرایندهایی برای ایجاد و اجرای فرصت های رشد در داخل و بین سازمانها است. در بروز بحران ها برخی کسب و کارها مشتریان خود را از دست داده و منطق درآمدزایی آنها آسیب می بیند. بنابراین توسعه کسب و کارهای جدید برای آنها ضروری است. استراتژی های توسعه کسب و کار، زمینه ورود به

تولید محصولات و خدمات جدید در نهایت توسعه فروش، افزایش دارایی، افزایش سود و یا ترکیبی از این موارد می‌شود. یک کسب و کار می‌تواند با بهره‌گیری از استراتژی‌های مختلف از جمله تمرکز، تنوع، توسعه بازار، توسعه محصول و اتحاد استراتژیک امکان بقا و سودآوری خود را تضمین کند.

تأثیر آموزه‌های دینی بر مقاوم سازی کسب و کارها

دین اسلام مردم را به انجام فعالیت (کسب و کار) دعوت می‌کند و از انسانها می‌خواهد که از کار خویش دیگران را نیز بهره‌مند سازند و به طور مستقیم و غیر مستقیم مردم را تشویق به کسب و کار می‌کند تا از فقر و گرسنگی در یک جامعه اسلامی جلوگیری شود. در نتیجه افکار دینی یک فرد می‌تواند تأثیر گذار بر کسب و کار او باشد دین اسلام چون بیشترین توجه را به تک تک افراد جامعه دارد میتواند صاحبان کسب و کار را در کار و فعالیت آنها بیشتر تشویق کند، و صاحبان کسب و کار با دید دینی می‌توانند در کار خود موفقیت بیشتری کسب نمایند و تنها به فکر منافع خویش نباشند و دیگران را نیز در موفقیت خویش شریک سازند، تا بتواند کار را توسعه دهد. با یک نگاه کلی به ویژگی‌های یک فرد کاسب و خصوصیات که اسلام از یک انسان با تقوا انتظار دارد می‌توان فهمید که انسان مؤمن به تمام معنا، میتواند یک کاسب واقعی باشد چون، مسئولیت‌پذیری، دستیابی به درجات بالاتر اجتماعی و تحمل شکست و امید و فعالیت که از ویژگی‌های یک کاسب است در اسلام نیز به انسانها توصیه شده است تا بتوانند به موفقیت و کامیابی دنیوی و اخروی دست یابند (حنیفر، ۱۳۸۸).

اسلام همواره بشر را متوجه این نکته می‌کند که هر چه هست عمل است یعنی کار و فعالیت و کارآفرین. لذا سرنوشت انسان را عمل او تشکیل می‌دهد. این یک طرز تفکر واقع‌بینانه و منطقی با قوانین طبیعت است. قرآن کریم راجع به عمل بسیار تأکید دارد، و به تعبیر رسا و زیبایی در این خصوص میفرماید: «برای بشر جز آنچه که کوشش کرده است هیچ چیز وجود ندارد» (نجم، ۳۹).

۱- صبور بودن در کسب و کار

زندگی انسان در دنیا، آمیخته با مشکلات و تلخی ها و ناکامی های عجیبی است که اگر با سلاح صبر و شکیبایی در مقابل آن بایستد و مقاومت کند به یقین پیروز خواهد شد، و ثمره شیرین صبر و مقاومت خود را خواهد چشید و اگر ناشکیبایی کند و در برابر حوادث زانو زند، هیچ گاه به مقصد نخواهد رسید. منظور از صبر همان استقامت در برابر مشکلات و حوادث گوناگون است که نقطه مقابل آن جزع بی تابي، از دست دادن مقاومت و تسلیم شدن در برابر مشکلات است.

صبور بودن در کسب و کار یعنی توانایی داشتن، آرامش و بردباری در برخورد با مشکلات و موانع احتمالی برای رسیدن به یک هدف برنامه ریزی شده در مدت زمان مشخص برای رسیدن به موفقیت می باشد. یکی از دلایلی که باعث شده افراد موفق به دستاوردهای بزرگی در کسب و کارشان برسند وجود خصوصیات منحصربه فردی می باشد که در این افراد به دلیل شرایط خاص زندگی و یا نوع تربیت شان در دوران کودکی نهادینه شده است.

امام علی (ع) می فرمایند کار کنید و آن را به پایانش رسانید و در آن پایداری کنید، آن گاه شکیبایی ورزید و پارسا باشید. همانا شما را پایانی است؛ پس، خود را به آن پایان برسانید (نهج البلاغه: خطبه ۱۷۶).

خداوند در آیات قرآن، اعتقاد به معاد و روز جزا را از موجبات پایداری در برابر سختی ها و ایجاد صبر و شکیبایی در آدمی می داند و از مردم می خواهد تا به این عنصر ایجاد صبر و شکیبایی توجه کنند: (بقره ، آیات ۴۵ و ۴۶)

صبر ثمره استغفار ، ایمان به معاد ، امید به امداد الهی ، انفاق ، شب زنده داری ، بینش توحیدی و است و از مجموع آنچه در آیات و روایات آمد، می توان نتیجه گرفت که اهمیت صبر و شکیبایی و استقامت بسیار بیش از آن است که ما فکر می کنیم . به گفته بعضی از مفسرین صبر در قرآن مجید بیش از هفتاد بار یا نزدیک به صد بار تکرار و تأکید شده این نشان می دهد که صبر برتر از همه فضیلت های اخلاقی است (کیهان، ۱۳۹۵) فلذا یکی از راهکار های مقاومت کسب و کار ها تقویت باورهای توحیدی و صبر در صاحبان کسب و کار ها می تواند باشد .

۲- شناخت آسیب‌ها و تهدیدات کسب و کار و تبدیل کردن تهدیدات به فرصت

تهدید ذاتاً امر منفی نیست بلکه می‌تواند بصورت کنترل صحیح موجبات خلق فرصت و منفعت و در صورت عدم کنترل صحیح موجبات ضرر را فراهم کند. تمام پیشرفتهای عالم گیر انسانهای موفق بدلیل وجود تهدیداتی بوده که بر سر راه اهداف آنها وجود داشته است.

فرصت و تهدید مفاهیم، شرایط و موقعیت‌هایی نسبی هستند. یک فرصت برای یک سازمان در زمان حال، ممکن است در آینده برای آن سازمان تهدید باشد. یک فرصت / تهدید برای بخشی از سازمان ممکن است تهدید / فرصت برای بخش دیگری از سازمان باشد. یک فرصت / تهدید ممکن است همزمان تهدید / فرصت هم برای سازمان باشد. اینکه یک پدیده یا اتفاق برای سازمان فرصت یا تهدید باشد بستگی به فرد تحلیل‌کننده، موقعیت او، طرز تلقی او از سازمان و رویکرد استراتژیک او از سازمان دارد. (کارگرنژاد، ۱۳۸۹)

مردم باید همواره یاد خدا را در دل داشته باشند که موجب اطمینان و آرامش است و هر گونه اضطراب و ترس را از دل‌ها می‌زداید. از آنجا که تهدید، به حوزه جنگ نرم و جنگ روانی مربوط است و بر احساسات و عواطف تاثیر دارد و اذهان و قلوب را درگیر می‌کند، یاد خداوند بهترین عامل آرامش و سکونت و اطمینان بخش است. (یوسف، آیات ۳۲ و ۳۳) خداوند می‌فرماید: *الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ*؛ همان کسانی که ایمان آورده‌اند و دل‌هایشان به یاد خدا آرام می‌گیرد. آگاه باش که با یاد خدا دل‌ها آرامش می‌یابد. (رعد، آیه ۲۸)

پایداری و استقامت در برابر تهدیدهای متصور وظیفه مردم است. از نظر قرآن، بسیاری از این تهدیدها، عملی نمی‌شود و تنها یک جنگ روانی است؛ اگر امت مقاومت کند و استقامت ورزد، به طور طبیعی سایه تهدید از سر آنان برداشته می‌شود. خداوند بیان می‌کند، استقامت بر ایمان، موجب بی‌تأثیر بودن تهدیدهای دشمنان است، چنانکه تهدیدهای فرعونی این گونه بی‌تأثیر شد. (اعراف، آیات ۱۲۲ تا ۱۲۶)

۳- مسئولیت اجتماعی

با کار و تلاش، فقر اجتماعی از بین می‌رود و فرد با کسب درآمد می‌تواند به دیگران کمک کند. مسئولیت اجتماعی، شخص را به کار فرامی‌خواند؛ حتی اگر به درآمد آن نیاز نداشته باشد. فرد باید در بُعد اجتماعی انسانی مفید و مؤثر باشد. حضرت امیرمؤمنان با کار در باغ، چاه و قنات حفر می‌کرد و آنان را برای مردم و کمک به نیازمندان وقف می‌کرد یا آنکه بردگان بسیاری را با کار و درآمد خویش رها ساخت. تأمین نیازهای اساسی اجتماع: افراد با کار می‌توانند نیازهای افراد جامعه را برطرف سازند. فرد نمی‌تواند تمام نیازهای خود را برطرف سازد؛ بنابراین هر کس با انجام کار خاصی می‌تواند نیاز مردم را برطرف کند و در مجموع، نیازهای تمام افراد تأمین شود. (هاشمی، ۱۳۹۹، ۴۵)

فرد مسئولیت پذیر پاسخ‌گوست و مسئولیت تصمیم‌ها و پیامدهای کارهای خود را می‌پذیرد؛ سرمشق دیگران است؛ حساس و اخلاق‌مند است؛ به درستکاری و خوشنامی در کارش اهمیت می‌دهد؛ برای ادای تمام مسئولیت‌های خویش کوشاست و مسئولیتی را که به عهده می‌گیرد، با تمام توان انجام می‌دهد. (هاشمی، ۱۳۹۹، ۶۸) فلذا مسئولیت اجتماعی باعث می‌شود که صاحبان کسب و کار که مبتنی بر آموزه های اسلامی حرکت می‌کنند در برابر بحران‌ها و مشکلات فقط به خود و منافع خود فکر نکنند و چون به همه ذینفعان جامعه فکر می‌کنند و خود را مسئول می‌دانند هم‌انگیزه مقاومت آنها در برابر مشکلات بیشتر می‌شود و هم‌خدای متعال کمک می‌کند که بتوانند در برابر مشکلات ایستادگی کنند.

۴- استحکام و توانمندسازی سرمایه انسانی

توانمندسازی، کارکنان را قادر می‌سازد تا در مواجهه با مشکلات و تهدیدها، از مقاومت و انعطاف‌پذیری بیشتری برخوردار باشند. لذا می‌تواند به‌عنوان منبعی که از آسیب‌پذیری کارکنان جلوگیری نماید و بذرا امید را در شرایط بحرانی از جمله انهدام سرمایه‌های مالی و از بین رفتن زندگی انسانی، در دل آنان بکارد، مفید واقع گردد. (پاک طینت، ۱۳۸۷، ۱۵)

تقویت اعتقاد دینی، عامل بسیار مهم در ایجاد انگیزه و مقاومت کارکنان است و

چنانچه در کلام اولیای دینی، آثاری برای عملی خاص عنوان شده باشد، فرد پرهیزکار به جهت باورهای خود در جهت کسب آن می‌کوشد و فعالیت خود را در همان سو قرار می‌دهد. انسان‌های معتقد به عالم ماورا، کارهای بسیاری را برای نتایج آخرتی انجام می‌دهند. از بذل جان جهادگران تا صرف مال دارایان در طول تاریخ، بسیار دیده شده است. (هاشمی ۱۳۹۹، ۴۶)

توکل تعطیل کردن قوا و اعتماد به خدا که او به جای شخص عمل انجام دهد نیست. کار نکردن و سکون، تضمین الهی را در پی ندارد. در آیات قرآن، توکل در موردی مطرح شده که مسلمان امر خطیری را باید انجام دهد و خداوند دلهره و نگرانی او را با ایجاد اطمینان معنوی از بین می‌برد. مؤمن، وکالت خدا را کافی می‌داند و اعتماد به او را بر اعتماد به دیگران ترجیح می‌دهد: "ومن یتوکل علی الله فهو حسبه إن الله بالغ امره قد جعل الله لكل شیءٍ قدرًا" (سوره طلاق، ۳)

در اسلام کاری در دنیا و آخرت مفید است که از روی اخلاص و فقط برای رضای الهی انجام شود. تنها کسانی که کار خود را بر اساس انجام وظیفه و به نیت اخلاص و برای کسب رضایت الهی انجام دهند می‌توانند از موفقیت قطعی خود مطمئن باشند این اطمینان در قرآن کریم به صورت مکرر به متقین و پرهیزکاران داده شده است. عبارت "والعاقِبَةُ لِلْمُتَّقِینَ" در آیه ۱۲۷ سوره اعراف مؤید این مطلب بوده و اینکه سرانجام کار با نیت اخلاص در دنیا پیروزی، راحتی و آرامش است. (هاشمی، ۱۳۹۹، ۶۴)

برای اینکه سرمایه انسانی در برابر تهدیدات و سختی‌های کسب و کار مقاوم باشند باید اعتقادات دینی خود را تقویت کنند و در همه احوال خصوصاً در سختی‌ها و مشکلات به خدا توکل نمایند و فعالیت‌های خود را برای خدا خالص کنند

۵- روحیه جهادی

لازمه روحیه جهادی حرکتی بی وقفه در هر شرایط مکانی و زمانی و امکاناتی است و این امر، یعنی دارا بودن روحیه «خستگی ناپذیری»، آن چنان که رزمندگان دفاع مقدس الگوی عملی آن بودند که در سخت ترین شرایط، گاه تا چند شبانه روز، بدون استراحت به جهاد فی سبیل الله می پرداختند.

روحیه جهادی برخاسته از ارزشهای جهادی است به نحوی که فردی که به ارزش های جهادی ایمان داشته باشد روحیه جهادی در او ایجاد میگردد مهمترین نشانه داشتن روحیه جهادی عبارت است از سختکوشی و تلاش مستمر برای رسیدن به نتیجه. فردی که دارای روحیه سخت کوشی باشد خود را وقف کار خواهد کرد و ساعت کار برای او معنا نخواهد داشت یکی از ارزش های جهادی همان تلاش مستمر هست که در زمان کوتاه و با اثربخشی بیشتری هویدا می شود

یکی از ویژگی های مهم کار جهادی انجام کار تشکیلاتی است در کار تشکیلاتی بر اساس آیه ۲ سوره مبارکه مائده که می فرماید وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى و تعاون متعلق به عنوان افراد با یکدیگر به صورت گروهی کار می کنند و نقش های یکدیگر به خصوص نقش رهبر را می پذیرند (مائده ، ۲)

دیگر ویژگی های کار جهادی رعایت ارزش اخلاقی مانند پرهیز از دروغ، غیبت و ریا در کار میباشد ویژگی دیگر کار جهادی ایمان به کار است ایمان به کار باعث ایجاد شور و حرارت و جدیت در کار و در نهایت رسیدن به اهداف میشود. (یخچالی ، ۱۳۹۷، ۶۶-۶۷)

۶- گسترش و تعمیق دانش و معرفت فنی کسب و کار

راه حل مقابله با تغییرات اجتناب ناپذیر و مشکلات کسب و کار بهبود فردی مداوم است. دانش شخصی در خصوص کسب و کار و توانایی به کارگیری آن ارزشمندترین سرمایه است. برای مواجهه و مقابله با بحران‌ها باید مهارت خود را در کسب و کار بهبود بخشید.

دانش و معرفت فنی صاحبان کسب و کار نسبت به کسب و کار خود باید لااقل در حدی باشد که بتواند بر اساس آن در مواقع حساس و بحران و بعضاً تهدید تصمیم مقتضی و صحیح اتخاذ کنند. لذا به کمک تسلط بر فنون مورد نیاز کسب و کار و با آگاهی نسبت به نقاط قوت، نقاط ضعف را در مواقع با مواجهه با تهدید می‌توان پوشش داد. در کسب توانمندیهای فنی لزوم رتبه بندی آنها به اصلی و فرعی با توجه به محدودیت‌های (وقت و انرژی محدود) بسیار حائز اهمیت است لذا باید کسب توانمندیهای اصلی نسبت به مهارتهای فرعی در اولویت قرار گیرد.

در تمام موارد سعی می‌کند ممتاز باشد؛ اعتماد به نفس دارد؛ به مهارت بالایی در حرفه خود دست پیدا می‌کند؛ جدی و پرکار است؛ به موقعیت فعلی خود راضی نیست و از طرق شایسته دنبال ارتقای خود است؛ سعی نمی‌کند به هر طریقی در رقابت برنده باشد. (هاشمی، ۱۳۹۹، ۶۹)

به طور کلی کارآفرینان مسلمان، بنا به توصیه مذهب ما، نوآور، آگاه نسبت به زمانه، با بصیرت، شکیبا، عفو پیشه، سخت کوش و ... هستند زیرا کاراندک اگر با بصیرت و دانش انجام گیرد بسیار است و کار بسیار که با نادانی صورت پذیرد کم است. صاحبان کسب و کار قبل از اقدام به فعالیت، مسائل کسب و کار را آموخته و با مشارکت در کارهای گروهی و هم افزایی مقدمات شکوفایی اقتصادی و پیشرفت علمی را فراهم می‌کنند (خوزین، ۱۳۸۸).

۷- ترویج فرهنگ انفاق، احسان، ایثار و نیکوکاری

انفاق مصدر باب افعال از ریشه نفق است به معنای پرداختن بخشی از آنچه خدا به انسان روزی کرده است در راه خدا، چه به عنوان زکات که واجب است و چه به عنوان

صدقه که مستحب است. زیرا در قرآن کریم « انفاق» به معنای زکات نیز به کار رفته است (خرمشاهی، ۱۳۷۷، ۳۱۲).

یکی دیگر از مهمترین امتیازهای کار در نظام اقتصاد اسلامی، پایه گذاری آن بر روی اصول اخلاقی ایمان، ایثار، احسان و برادری است. استفاده های پایه های اخلاقی در کنار توجه به عدالت و انصاف در تجارت و معاملات و همچنین تأکید بر کسب و کار حلال از امتیازات اقتصاد اسلامی می باشد.

انفاق در اسلام امری بزرگ، تربیتی و جهت گیری الهی و ریشه دار است و به همین جهت اسلام مردم را به بخشندگی برمی انگیزد. قرآن و احادیث، مردم را به سوی انفاق تشویق کرده و چنان خواسته اند که آدمی، بخشندگی و انفاق را جزو اخلاق نیکو و رفتار نشاط انگیز خود قرار دهد. این موضوع می رساند که اسلام مردم را بر آن وامیدارد که اموال و امکانات را از مالکیت های انحصاری در آورند و آن ها را محبوس نسازند و در راه مصالح جامعه به مصرف برسانند.

به لحاظ اینکه انفاق، خرج کردن و هزینه کردن است، پس به نظر میرسد با انفاق، مردم با ایمان باید گودال های فقر را پر کنند و منافذ خطرهای اقتصادی را از میان بردارند تا جامعه اسلامی گرفتار تکاثر، کثرت طلبی و مال اندوزی نشود و بحران اقتصادی پدید نیاید (محمودی، ۱۳۸۳، ۲۵).

۸- جدیت، پیگیری و مداومت در کسب و کار

پیامبر خدا (ص): مداومت بر عمل در پیروی از آثار و سنت ها، گرچه آن عمل اندک باشد، نزد خدا پسندیده تر و فرجامش سودمندتر است از سختکوشی در عبادت بر اساس بدعتها و پیروی از هوس ها. امام صادق (ع): کار مداوم اندک اما توأم با یقین، نزد خداوند برتر از کار بسیار است که همراه یقین نباشد. امام باقر (ع): محبوبترین کارها در پیشگاه خدای عزوجل کاری است که بنده بر آن مداومت ورزد، گرچه اندک باشد. امام صادق (ع): هرگاه شخصی کاری را آغاز کند، باید تا یک سال آن را ادامه دهد. سپس، اگر خواست به کار دیگری پردازد؛ زیرا شب قدر که آنچه خداوند می خواهد مقدر می کند، در آن یک سال وجود دارد. پیامبر (ص): به اندازه ای که تاب و توان دارید، کاری

را به عهده بگیرید؛ زیرا خداوند خسته نشود تا آن گاه که شما خسته شوید. محبوبترین کارها در پیشگاه خدا مداوم ترین آنهاست گرچه اندک باشد (دهقانی زاده، ۱۳۹۱).

در بیان سیره اقتصادی امام علی (ع) در کسب و کار، جدیت در کار و تلاش و تولید فراوان از بارزترین ویژگی های رفتاری امام علی (ع) بود، آن حضرت با کار و تلاش طاقت فرسا محصول فراوانی تولید می کرد تا جایی که درباره آن حضرت گفته شده: «کثره المعونه و قله الموونه؛ بازدهی زیاد ولی هزینه کم است.

نتیجه گیری

سخت کوشی و مقاومت در برابر سختیها از آموزه های اساسی اسلام است و اهتمام به کار و تلاش از دیدگاه اسلام نوعی عبادت است. در نتیجه آموزه های دینی و فقهی در اسلام توجه خاصی به این امر دارند. یک کسب و کار برای پایداری خود بایستی بتواند از مزیت های موجود استفاده و همزمان فرصت های جدید را کشف کند. کسب و کار مقاومتی به کسب و کارهایی گفته می شود که در شرایط بحران هایی مثل کرونا، رکود و تورم، تحریم، جنگ و حتی در شرایط رقابت خصمانه داخلی و خارجی فعال و پویا بوده و امکان رشد، شکوفایی و پیشرفت داشته باشند

این پژوهش برای شناسایی و توصیف کسب و کارهای مقاومتی مبتنی بر آموزه های اسلامی صورت پذیرفته است. با مطالعات انجام شده در ادبیات کسب و کار و آموزه های اسلامی، مفاهیم اولیه کسب و کار مقاومتی را مرور نموده. سپس با استفاده از ادله، آیات و روایات به تبیین دیدگاه اسلام در اهمیت کسب و کار مقاومتی پرداخته است. در ابتدا به تشریح کسب و کار مقاومتی و راهکارهای تحقق آن و نقش آموزه های دینی در مقاومت کسب و کارها در بحران های طبیعی و مصنوعی پرداخته شده است.

صاحبان کسب و کارها در مواجهه با بحران ها باید از برخی از رویکردهایی که می تواند کسب و کار را در مواجهه با تهدیدات و بحران های مختلف مقاوم کند استفاده کنند که در این تحقیق به برخی از استراتژی های مقاومتی منجمله مقاوم سازی کسب و کار، رقابت همکارانه در کسب و کار، نوسازی کسب و کار، نوآوری مدل کسب و کار و

توسعه کسب و کار با توجه به تغییرات شرایط محیطی و نوع بحران یا تهدید اشاره شده است.

کسب و کار برای پایداری و مقاومت خود در برابر بحران ها بایستی بتواند از مزیت های موجود استفاده و همزمان فرصت های جدید را کشف کند. هم رقابتی یکی از رویکردهای جذاب است که می تواند زمینه ساز پایداری کسب و کارها در دوره بحران و تهدید باشد. برای نوسازی کسب و کارها صاحبان کسب و کار هم باید به نوآوری، پیشگامی و ریسک پذیری و هم به تعهد مدیران ارشد و ساری و جاری ساختن مدیریت جهادی، اصلاح ساختار سازمان و منابع انسانی توجه ویژه داشته باشند. عوامل اصلی در افزایش اهمیت نوآوری در مدل کسب و کار شامل فرآیندهای جهانی سازی، چرخه های کوتاه تولید، تغییرات شدید فناوری و افزایش نقش اطلاعات، منابع نامشهود و بعضا بحران ها می باشد.

در بخش پایانی تحقیق به تاثیر آموزه های دینی بر مقاوم سازی کسب و کارها پرداخته شده و مولفه های صبور بودن در کسب و کار، شناخت آسیب ها و تهدیدات کسب و کار و تبدیل کردن تهدیدات به فرصت، مسئولیت اجتماعی، استحکام و توانمند سازی سرمایه انسانی، روحیه جهادی، گسترش و تعمیق دانش و معرفت فنی کسب و کار، ترویج فرهنگ انفاق، احسان، ایثار و نیکوکاری، جدیت، پیگیری و مداومت در کسب و کار احصا گردیده است

صبر ثمره استغفار، ایمان به معاد و است لذا یکی از راهکار های مقاومت کسب و کارها تقویت باورهای توحیدی و صبر در صاحبان کسب و کارها می تواند باشد. تمام پیشرفتهای عالم گیر انسانهای موفق بدلیل وجود تهدیداتی بوده که بر سر راه اهداف آنها وجود داشته است. پایداری و استقامت در برابر تهدیدهای متصور کسب و کار از الزامات صاحبان کسب و کار است. مسئولیت اجتماعی باعث می شود که صاحبان کسب و کار که مبتنی بر آموزه های اسلامی حرکت می کنند در برابر بحران ها و مشکلات فقط به خود و منافع خود فکر نکنند و چون به همه ذینفعان جامعه فکر می کنند و خود را مسئول می دانند هم انگیزه مقاومت آنها در برابر مشکلات بیشتر می شود و هم خدای متعال کمک می کند

که بتوانند در برابر مشکلات ایستادگی کنند

توانمندسازی، کارکنان را قادر می‌سازد تا در مواجهه با مشکلات و تهدیدها، از مقاومت و انعطاف‌پذیری بیشتری برخوردار باشند. تقویت اعتقادات دینی، توکل به خدا، اخلاص در کار و... از جمله مولفه‌های توانمندسازی کارکنان است. روحیه جهادی برخاسته از ارزشهای جهادی است به نحوی که فردی که به ارزش‌های جهادی ایمان داشته باشد روحیه جهادی در او ایجاد می‌گردد یکی از ارزش‌های جهادی همان تلاش مستمر هست که در زمان کوتاه و با اثربخشی بیشتری هویدا می‌شود.

در بیان سیره اقتصادی امام علی(ع) در کسب و کار، جدیت در کار و تلاش و تولید فراوان از بارزترین ویژگی‌های رفتاری امام علی(ع) بود، آن حضرت با کار و تلاش طاقت فرسا محصول فراوانی تولید می‌کردند لذا یکی از مولفه‌های مقاوم‌سازی کسب و کار جدیت و تلاش صاحبان کسب و کارها می‌باشد.

فهرست منابع

- ۱) قرآن کریم ، سوره طلاق ، آیه ۳
- ۲) قرآن کریم ، سوره مائده ، آیه ۲
- ۳) قرآن کریم ، سوره نجم
- ۴) قرآن کریم ، سوره بقره
- ۵) قرآن کریم ، سوره رعد
- ۶) قرآن کریم ،سوره اعراف
- ۷) نهج البلاغه ، خطبه ۱۷۶
- ۸) مهر محمدی، محمود (۱۳۸۴). سند ملی آموزش و پرورش، تهران: وزارت آموزش و پرورش ، دفتر تدوین سند ملی آموزش و پرورش.
- ۹) خنیفر، حسین. (۱۳۸۸). کارآفرینی در ادیان و مکاتب (مطالعه موردی: نظام ارزشی اسلام). دانشنامه کارآفرینی. ۳۱-۱.
- ۱۰) خرمشاهی، بهاء‌الدین، ۱۳۷۷ش، دانشنامه قرآن و قرآنپژوهی، ۱، تهران: انتشارات دوستان
- ۱۱) محمودی، عباسعلی، ۱۳۸۳ش، انفاق کلید اقتصاد، تهران: انتشارات فیض کاشانی.
- ۱۲) هزار جریبی، جعفر. (۱۳۸۹). کارآفرینی و اخلاق اسلامی. علوم اجتماعی. ۴۷، ۳۵-۱.
- ۱۳) دهقانی زاده، مرضیه. (۱۳۹۱). کسب و کار و کارآفرینی از دیدگاه قرآن و اسلام. کنفرانس ملی کارآفرینی و مدیریت کسب و کارهای دانش بنیان.
- ۱۴) خوزین، علی، ۱۳۸۸، نوآوری و کارآفرینی از دیدگاه اسلام، دومین کنفرانس ملی خلاقیت شناسی و مهندسی و مدیریت نوآوری ایران، تهران، پژوهشکده علوم خلاقیت شناسی، نوآوری و
- ۱۵) خلیلی، حسام‌الدین، ۱۳۹۱، مقاومت اقتصادی در پرتو اقتصاد مقاومتی، فصلنامه علمی کاراگاه، دوره دوم، سال پنجم، شماره ۲۰)
- ۱۶) هاشمی، سید محمود، ۱۳۹۹، اخلاق و احکام کسب و کار، پژوهشکده مطالعات میان

فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی

- ۱۷) پاک طینت، اقبال، ۱۳۸۷، توانمند سازی کارکنان، ضرورت‌ها و راهکارها، فصلنامه مدیریت، سال پنجم، شماره ۱۱
- ۱۸) یخچالی، مصطفی، ۱۳۹۷، واکاوی الگوی سازمان جهادی، اندیشه مدیریت راهبردی، شماره اول، سال دوازدهم، شماره پیاپی ۲۳، ۴۹-۸۰
- ۱۹) سعیدی کیا، مهدی. ۱۳۸۴، اصول و مبانی کارآفرینی، تهران، انتشارات کیا.
- ۲۰) گزارش فرصت‌ها و تهدیدهای کرونا برای کسب و کارهای ایرانی، ۱۳۹۹، مرکز پژوهش‌های مجلس
- ۲۱) محمدعلی نژادبلوچی، زهره و اکبری، محسن و احمدی، پرویز، ۱۳۹۵، ابعاد و انواع دوسو توانی سازمانی، کنفرانس بین‌المللی مدیریت و حسابداری، تهران
- ۲۲) نظری، محسن، ۱۳۹۵، رقابت همکارانه مروری بر تنشی در استراتژی. چهارمین کنفرانس بین‌المللی مدیریت استراتژیک. صفحه ۲
- ۲۳) جعفری، امین، ۱۳۹۶، نوآوری در مدل کسب و کار. مجله بررسی‌های بازرگانی، ۲
- ۲۴) توجه قرآن به عوامل ایجاد و تقویت صبر، کیهان، ۱۳۹۵، شماره ۲۱۵۱۵
- ۲۵) ۱۶ فرصت و تهدید اقتصاد ایران، روزنامه ایران مورخ ۲۲ دیماه ۱۳۸۶
- ۲۶) کارگرنژاد، مهدی، ۱۳۸۹، تکنیک تبدیل تهدید به فرصت
- ۲۷) دهقانی زاده، مریم، ۱۳۹۱، کسب و کار و کارآفرینی از دیدگاه قرآن، کنفرانس ملی مدیریت کسب و کار،
- داوری، علی، جعفر زاده، مهدی، ۱۳۹۹، گزارش چهار استراتژی بازگشت کسب و کار در بحران کرونای کند.